

POLITIKA SUZBIJANJA MALOLETNIČKE DELINKVENCije KAO DETERMINANTA DRUŠTVENOG RAZVOJA

POLICY OF PREVENTION OF JUVENILE DELINQUENCY AS A DETERMINANT OF SOCIAL DEVELOPMENT

Darko Dimovski⁵⁶

Pravni fakultet u Nišu

Filip Mirić⁵⁷

Pravni fakultet u Nišu

Sažetak

Maloletnička delinkvencija je veliki društveni problem. Njena ekspanzija je usloвила potrebu za pronalaženjem novih načina i sredstava za njeno suzbijanje. Zbog toga politika suzbijanja maloletničke delinkvencije dobija svoj puni pravni i društveni značaj. Stvaranje bezbednijeg i humanijeg društva je preduslov za njegov dalji razvoj. U radu se autori bave pronalaženjem novih načina za kreiranje uspešne politike suzbijanja maloletničke delinkvencije, polazeći od njenih osnovnih kriminoloških obeležja, u cilju obezbeđenja uslova za uspešniji društveni razvoj.

Ključne reči: maloletnička delinkvencija, politika suzbijanja kriminaliteta, društveni razvoj.

JEL: K14

Summary

Juvenile delinquency is a major social problem. Its expansion has made it necessary to find new ways and means of combating it. Because of this policy on juvenile delinquency is getting its full legal and social importance. Creating a safer and more humane society is a prerequisite for its further development. In this paper, the authors deal with finding new ways to create a successful policy for combating juvenile delinquency, based on its basic criminological characteristics, in order to ensure conditions for successful social development.

Keywords: juvenile delinquency, crime prevention policies, social development.

1 Uvod

⁵⁶ Trg Kralja Aleksandra 11, 18000 Niš, Srbija; e-mail: darko@prafak.ni.ac.rs

⁵⁷ Trg Kralja Aleksandra 11, 18000 Niš, Srbija; e-mail: filip@prafak.ni.ac.rs

Maloletnička delinkvencija je verni pratilac svakog društva. Ona se javljala gotovo u svim društvenim sistemima i danas nema države u kojoj ona ne predstavlja značajni društveni i pravni problem. Maloletnički kriminalitet se po svojoj strukturi i društvenoj opasnosti sasvim približio kriminalitetu punoletnih lica. Posebno zabrinjava činjenica da je recidiv kod maloletnih prestupnika u porastu, što ukazuje na nedelotvornost postojećih društvenih i krivičnopравnih mera za suzbijanje maloletničke delinkvencije i potrebu za pronalaženje novih i efikasnijih načina reakcije na ovaj sveprisutni negativni društveni fenomen. Zbog toga bi politika suzbijanja kriminaliteta trebala da se pozabavi pitanjem maloletničke delinkvencije jer ona u mnogome koči i otežava razvoj svakog društva, imajući u vidu značaj mladih za prosperitet društva u celini.

1.1 Pojmovno određenje maloletničke delinkvencije

Svako ozbiljnije izučavanje određene društvene pojave zahteva da se ona najpre pojmovno odredi. U literaturi postoji mnoštvo različitih određenja ponašanja maloletnika koja su u suprotnosti i svako od njih se vezuje za različite pojmove i termine, čiji sadržaj nije uvek lako odrediti. Ovo su neki od izraza koji su u upotrebi: vaspitna zapuštenost, vaspitna zanemarenost, vaspitna ugroženost, mladi sa disocijalnim ponašanjem, problem deca, moralna posrnulost, moralna defektnost, poremećaji u ponašanju, poremećaji u navikama, društvena neprilagođenost, asocijalno, antisocijalno, sociopatološko ponašanje mladih, maloletničko prestupništvo, maloletnički kriminalitet, maloletnička delinkvencija, siledžijstvo, huliganstvo (Jašović, 1978, str. 21).

Pod maloletničkom delinkvencijom se podrazumeva čitav spektar ponašanja maloletnika, od neprilagođenog do kriminalnog. Postoje dva pristupa rešavanju ovog problema: širi (kriminološko-sociološki) i uži (formalno-pravni).

Prema širem shvatanju maloletničku delinkvenciju čine svi oblici devijantnog ponašanja maloletnika, od preddelinkventnog do onog koje je inkriminisano u krivičnopравnom zakonodavstvu. Međutim, maloletnička delinkvencija ne predstavlja samo kršenje pravnih, već i moralnih normi. Ovu grupu određenja maloletničke delinkvencije čini nekoliko shvatanja. Prema jednom, nije dovoljno maloletničku delinkvenciju odrediti kao ponašanje suprotno pravnim normama, već je neophodno odrediti odnos tih normi prema moralnom kodeksu koji važi u određenom društvu u određeno vreme. Drugo shvatanje polazi od toga da je neophodno proučiti prestupničko ponašanje maloletnika i smatrati ga potencijalno kriminalnim, putem individualne i kolektivne moralnosti, na isti način na koji se to čini i sa kriminalnim ponašanjem. Treće shvatanje je mešovito jer pod maloletničkom delinkvencijom podrazumevaju se, kako ponašanja koja su regulisana krivičnim zakonodavstvom, tako i ponašanja kojim se krše moralne norme jednog društva. Za ovako shvaćen pojam maloletničke delinkvencije koristi se i naziv prestupništvo mladih. Drugačije rečeno, maloletnička delinkvencija u širem smislu obuhvata „takva devijantna ponašanja mladih određenog uzrasta kojima se krše legalne norme društvene sredine“ ili „svaku aktivnost maloletnih lica ili maloletnih grupa koja predstavlja znatnije kršenje bilo koje društvene norme“ (Konstantinović-Vilić, Nikolić-Ristanović & Kostić, 2009, str. 223). U prestupništvo mladih pored vršenja krivičnih dela spada i

čitav niz drugih devijantnih ponašanja (bežanje od kuće i škole, skitnja, prosjačenje itd.). Neka od tih ponašanja spadaju u grupu prekršaja, a neka vređaju moralne norme i nisu regulisana pozitivnim pravom.

Uže (formalno-pravno) shvatanje je prihvaćeno od strane većine pravnih teoretičara. Po ovom shvatanju pojam maloletničke delinkvencije obuhvata sva ona ponašanja, koja su inkriminisana krivičnim zakonima kao krivična dela. Ovo je formalno-pravno shvatanje maloletničke delinkvencije koji je izdvaja od drugih oblika devijantnih ponašanja. Prema ovom shvatanju maloletnički kriminalitet treba razlikovati od preddelinkventnog ponašanja koje može da služi samo kao alarm za preduzimanje preventivnih mera. I u okviru ovakvog određenja maloletničke delinkvencije postoji nekoliko shvatanja. Po jednom shvatanju maloletnička delinkvencija pored ponašanja kojima se krše norme krivičnog zakonodavstva, obuhvata i različite oblike kršenja normi administrativnog karaktera tj. prekršaje (skitnja, prosjačenje, prostitucija i dr), koja u kriminološkom smislu, predstavljaju preddelinkventna stanja. U krivičnopravnoj literaturi se maloletnička delinkvencija u užem smislu često označava i kao maloletnički kriminalitet (Jovašević, 2006, str. 280).

I šire i uže shvatanje maloletničke delinkvencije ima svoje prednosti, ali i nedostatke. Širem shvatanju se najčešće zamera da je neprecizno, difuzno i što može da dovede do negativnih posledica u praksi, a njegova glavna prednost je veća mogućnost preventivnog delovanja u cilju suzbijanja većeg broja društveno opasnih pojava što ima poseban značaj kod prestupništva mladih. Prednost uže definicije je u većoj preciznosti u odnosu na širu definiciju, dok je osnovni nedostatak u prevelikoj limitiranosti pravnim normama i izraženom formalizmu. Različiti pristupi u definisanju maloletničke delinkvencije ukazuju na njenu kompleksnost i složenost što ponekad stvara probleme prilikom sprovođenja kriminoloških istraživanja.

1.2 Fenomenologija maloletničke delinkvencije

Teška krivična dela počinjena od strane maloletnika privlače pažnju kako stručne, tako i laičke javnosti. Iako je broj krivičnih dela u poslednje vreme na najnižem nivou od sredine osamdesetih godina prošlog veka, i dalje postoji značajan udeo maloletničke delinkvencije u ukupnom kriminalitetu. Tako je, na primer, u Sjedinjenim Američkim Državama samo tokom 2000. godine bilo uhapšeno 2,4 miliona maloletnika, što predstavlja oko 10% ukupne maloletničke populacije u SAD-u (Heilbrun & Sevin, 2005, str.19).

Podatak, koji treba posebno da zabrinjava kriminologe, odnosi se na broj počinjenih krivičnih dela sa elementima nasilja. Naime, u periodu od 1989. do 1994. godine porastao je broj uhapšenih maloletnih delinkvenata za počinjen kriminalitet nasilja za 62%. Iako je broj ovih krivičnih dela, izvršenih od strane maloletnika, počeo da se smanjuje posle 1997. godine (Heilbrun & Sevin, 2005, str. 19), neophodno je posvećivati posebnu pažnju ovom društvenom fenomenu, jer se iz njega „regrutuju“ punoletna lica, koja čine krivična dela još većeg stepena društvene opasnosti.

Slična je situacija i u Republici Srbiji. Najveći obim maloletničke delinkvencije zabeležen je sredinom rata na prostoru bivše Jugoslavije. Nakon toga zabeležen je trend opadanja broja izvršenih krivičnih dela od strane maloletnih lica. U poslednje vreme obim maloletničke delinkvencije je na (skoro) istom nivou (Konstantinović Vilić, Nikolić Ristanović & Kostić, 2009, str. 94). Bez obzira na ovaj trend, neophodno je, sa ciljem daljeg smanjenja maloletničke delinkvencije, primenom savremenih kriminalnopolitičkih mera, proučavati uzroke maloletničke delinkvencije.

1.3 Etiologija maloletničke delinkvencije

Etiologija maloletničke delinkvencije se proučava, kao i kriminalitet uopšte, kroz egzogenu i endogenu etiologiju. Iako neki kriminolozi naglašavaju specifičnost etiologije maloletničke delinkvencije, treba napomenuti da na pojavu maloletničke delinkvencije deluju, pre svega, oni kriminogeni faktori, koji deluju na pojavu kriminaliteta uopšte. To ne znači da maloletnička delinkvencije nema specifične faktore, koji doprinose njegovoj pojavi. U narednom delu rada autori će se baviti sagledavanjem specifičnih kriminogenih faktora maloletničke delinkvencije kroz prizmu socijalne sredine i ličnosti maloletnog delinkventa.

Jedan od najznačajnijih kriminogenih faktora socijalne sredine je porodica u kojoj maloletnik živi. Mnogi kriminolozi, kao što su Loeber i Loeber-Satuhamer, smatraju porodicu ključnim faktorom u budućem kriminalnom ponašanju maloletnika. Stoga su sprovedena brojna istraživanja, kojim se želela utvrditi veza između ponašanja maloletnika, sa jedne strane, i nepostojanja jednog roditelja, kriminalne prošlosti roditelja, strogosti kod vaspitavanja maloletnika, zanemarivanja i zlostavljanja dece, nasilja u porodici, zloupotrebe psihoaktivnih supstanci u porodici, postojanja mentalnih bolesti u porodici, socio-ekonomskog statusa roditelja itd. (Petrosino, Derzon & Lavenberg, 2009, str. 109). O tome koliko odnosi u porodici mogu da utiču na formiranje ličnosti i na ponašanje čoveka u budućnosti najbolje svedoči stav Nikole Rota:

„Deca iz porodica u kojima postoji međusobno poverenje, ljubav i drugarski odnosi i između roditelja samih i između roditelja i dece, verovatnije je da će biti odrasli ljudi sa pozitivnim osobinama (sa osećanjem nezavisnosti, sigurnosti u sebe, uravnoteženi, sa dobrim socijalnim kontaktima), nego što će postati deca iz porodica u kojima su česti sukobi i razmirice i u kojima nema dovoljno ljubavi i brige za dete.“ (Radoman, 2013).

Kako nam dužina naučnog članka ne dozvoljava da se posvetimo analizi svih pomenutih kriminogenih faktora vezanih za porodicu, obratićemo pažnju na one najznačajnije.

Brojna istraživanja su pokazala da nepostojanje oca u porodici predstavlja pouzdan pokazatelj kriminalnog ponašanja maloletnika. Naime, smatra se da očevi nude ekonomsku stabilnost, pomažu dosta majkama u podizanju dece, što umanjuje njihov stres, kao i to da prisustvo oca povećava osećanje bezbednosti u porodici. Ovi faktori dostižu svoj puni kapacitet u slučajevima dece adolescentskog uzrasta. Tada su deca samohranih majki sklona korišćenju droga, češće postaju članovi maloletničkih bandi, bivaju izbačeni iz škole i postaju maloletničke ubice. Anketa, sprovedena u okviru

projekta „Nasilje u američkim državnim školama“, pokazala je da 71% nastavnika, kao i 90% državnih službenika smatraju da nedovoljna kontrola kod kuće predstavlja glavni faktor nasilničkog ponašanja dece u školama (Maginnis, 1997, str. 62). Drugim rečima, kontrola dece kod kuće je manja, ukoliko se radi o porodicama sa jednim roditeljem, naročito se to odnosi na porodice bez oca. Argument za našu tvrdnju, da nepostojanje oca doprinosi sklonosti ka delinkvenciji maloletnika, može se naći u istraživanju psihijatra Kelama Šeparda. On je došao do rezultata da su dečaci stariji od deset godina, koji su odrasli samo sa majkom, bez obzira na porodične prihode, više skloni delinkventnom ponašanju, u odnosu na decu, koja su odrasla u višečlanim porodicama, u kojima je bio prisutan otac (Konstantinović Vilić, Nikolić Ristanović & Kostić, 2009, str. 31).

Degradirana porodica se može odrediti kao porodica u kojoj postoje narušeni odnosi između njenih članova, koji mogu dovesti do neadekvatne socijalizacije dece i do njihovog delinkventnog ponašanja, kao i do vršenja krivičnih dela od strane supružnika. Iz ovoga se može zaključiti da najveći kriminogeni značaj u okviru degradirane porodice imaju loši odnosi između bračnih drugova i poremećeni odnosi između roditelja sa jedne strane, i dece sa druge strane (Dimovski, 2012, str. 251). Vršenje krivičnih dela od strane roditelja može, preko modela za učenje, uticati da i njihova deca počnu da se delinkventno ponašaju. Ova pojava se u kriminologiji zove kriminogeno porodično ognjište, pri čemu se ona predstavlja kao poseban oblik degradirane porodice. Sprovedena su brojna istraživanja o vezi između porodičnih odnosa i ispoljavanja agresije. Studije su pokazale da se samo 8% maloletnika oda kriminalnom ponašanju, pri čemu njihovi očevi nisu kriminalci, dok maloletnici, čiji su očevi osuđivani za različita krivična dela, u 37% slučajeva postanu delinkventi (Siegel & Welsh, 2010, str. 179). Takođe, Kenan i Šo su 1995. godine sprovedli istraživanje u kojem su naglasili da je agresija dece od dve godine rezultat postojanja izvršenih krivičnih dela od strane njihovih roditelja. Do sličnih rezultata su došli Farington, Hardegan i drugi, koji su isticali da adolescenti, koji se kriminalno ponašaju u znatno većem procentu imaju roditelje sklone kriminalitetu. Tremblej, Harden, Mekdaf i ostali su ustanovili da se porodičnim odnosima može objasniti 38% agresivnog ponašanja.⁵⁸

Još jedan značajan kriminogeni faktor maloletničke delinkvencije je socio-ekonomski status maloletnih delinkvenata. Brojni kriminolozi su polazili od hipoteze da je maloletnička delinkvencija pojava koja je „rezervisana“ za maloletnike nižeg socio-ekonomskog statusa. Studija sprovedena od strane Šo, Mekeja i Eliota je pokazala da većina maloletnih delinkvenata pripada porodicama niskokvalifikovanih radnika. Kriminološkinja Meril je došla do sličnih rezultata. Naime, maloletnici, iz porodica sa niskim primanjima, prisiljeni su na sve nedaće teškog života, pri čemu često zanemaruju svoje obrazovanje. Takođe, postoje i druga istraživanja koja potvrđuju pomenutu hipotezu. Tako je, na primer, kriminološkinja Burt dobila rezultate, koji se ogledaju u tome da 19% maloletnih delinkvenata potiče iz ekstremno

⁵⁸ The development of aggressive behaviour in children and young people: implications for social policy, service provision, and further research.

http://www.community.nsw.gov.au/docs/wr/_assets/main/documents/aggression_discussionpaper.pdf, pristup 20.07.2013.

siromašnih porodica, dok 37% pripadaju porodicama, koje imaju prihode iznad granice krajnjeg siromaštva. Međutim, Burt nije objašnjavala veliki udeo maloletnih delinkvenata, niže društvene klase, u odnosu na sve maloletne delinkvente, siromaštvom, već sposobnošću maloletnika, iz bogatijih porodica, da izbegnu procesuiranja (Kumar Sharma, 2004, str. 208).

Obim maloletničke delinkvencije raste za vreme rata, kao i neposredno nakon završetka ratnih sukoba. Drugim rečima, možemo reći da rat predstavlja jedan od faktora promene obima i pojavnih oblika maloletničke delinkvencije. Naime, ratni vihor sprečava školovanje maloletnika. Zbog toga što su očevi na ratištu, a majke prinuđene da rade u fabrikama, maloletnici su vrlo često bez adekvatnog roditeljskog staranja, što posredno vodi ka (pred)delinkventnom ponašanju (Sharma / Sharma 2006, str. 384). Drugačije rečeno, kako su očevi uključeni u ratna zbivanja, na teritorijama, koje nisu pod neposrednim ratnim dejstvima, nego se nalaze u blizini, raste kriminalitet žena, kao, i za nas najbitnije, maloletnička delinkvencija. Kao potvrdu za ovu hipotezu možemo navesti obim maloletničke delinkvencije u periodu od 1990. do 1995. godine, kada je na prostoru bivše Jugoslavije bio vođen građanski rat. Naime, dinamika maloletničke delinkvencije je bila takva da je sredinom građanskog rata obim maloletničke delinkvencije bio najveći.

Iako škola, kao organizovana društvena institucija, ima pozitivan uticaj na obrazovanje i vaspitanje ljudi, ona se u određenom smislu može posmatrati i kao kriminogeni faktor. Naime, škola svojim kontinuiranim radom sprovodi određene aktivnosti, u cilju obrazovanja mladih i starih ljudi, putem savlađivanja određenih nastavnih programa. Međutim, sprovođenjem jednog takvog procesa moguće je naići na različite probleme, koji u sadejstvu sa ostalim kriminogenim faktorima, mogu rezultirati izvršenjem krivičnog dela. Kao uzrok problema u procesu školovanja navode se: preobimni nastavni materijali, nedovoljna stručnost profesorskog kadra, postojanje grupe privilegovanih učenika zbog statusa njihovih roditelja, sukobi sa nastavnim kadrom i drugim učenicima, nedoslednost u procesu reformi školskog sistema, nezanimljivo školsko gradivo (Dimovski, 2012, str. 259-260). Ne treba vezivati negativni uticaj škole samo na pojavu maloletničke delinkvencije, jer, šire posmatrano, ovi problemi se reflektuju i na kriminalitet punoletnih ljudi. Takođe, posmatranje škole kao kriminogenog faktora može se proširiti na sve tipove i oblike kriminalnog ponašanja. Tako su, na primer, maloletni izvršioци krivičnih dela ubistava imali, prema istraživanju kriminologa Buša i njegovih kolega, brojne probleme tokom školovanja, u odnosu na kontrolnu grupu. Majers je, na primer, došao u svom istraživanju do podataka da su od 25 maloletnih ubica njih 76% imali određene probleme u učenju i da je 86% palo bar jedan razred (Heckel / Shumaker 2001, str. 36). Ukoliko posmatramo maloletničku delinkvenciju, ne obazirajući se pri tom na neko posebno krivično delo, koje maloletnik može da izvrši, možemo da zaključimo da je, po istraživanju Marvinina Volfaganga, samo 9% maloletnih delinkvenata završilo srednju školu, u poređenju sa 90% maloletnika koji nisu vršili krivična dela (Siegel et al., 2010, str. 228).

Kao još jedan faktor povećanja obima maloletničke delinkvencije možemo navesti sredstva masovnih komunikacija. Pod sredstvima masovnih medija možemo podvesti: novine, televiziju, radio, internet i video igre. Nisu sva ova sredstva nastala

istovremeno, ali ipak za sve njih važi da vrše jak uticaj na naša shvatanja i istovremeno kreiraju javno mnjenje uopšte. Iako se za medije vezuje pozitivno dejstvo na ponašanje ljudi, u određenim situacijama može se proučavati njihov uticaj na kriminalno ponašanje određenih osoba (Dimovski, 2012, str. 265). Naučnici smatraju da postoje dva mehanizma učenja agresivnog ponašanja dece. Jedan od njih je gledanje nasilnih televizijskih programa. Naime, mala deca često imitiraju ono što vide na televiziji. Tako, na primer, ukoliko gledaju scene (ekstremnog) nasilja, verovatno će se u budućnosti tako ponašati. Starija deca podsvesno usvajaju agresivno ponašanje, kao način rešavanja bilo kakvih konfliktnih situacija. Godinama su takva deca gledala scene nasilja kao načina rešavanja problema, tako da su i ona usvojila iste metode. Naučnici ovo zovu „kognitivnom skriptom“ (Media Violence and Behavior 2013).

Kriminolog Trota je došao do zaključka da kombinacija nasilja sa smešnim crtanim likovima dovodi do veće sklonosti dece da primenjuju nasilje u svakodnevnici (Douglas, 2003, str. 5). Zanimljivi su podaci do kojih su došli: Lefkovic, Eron, Valder i Huesman. Naime, oni su, prateći grupu dečaka i devojčica od deset godina, zaključili da je najbolji osnov anticipacije agresivnog ponašanja dečaka količina televizijskog programa sa elementima nasilja (Slotsve, Carmen, Sarver & Villareal-Watkins, 2008, str. 27). Tokom 1986. godine Leonard Eron je sproveo istraživanje, došavši pri tom do rezultata da su one osobe, koje su u detinjstvu najviše gledale televizijske programe i filmove, kasnije bile uhapšene ili osuđene za nasilni kriminalitet. Robinson i Bahman su pronašli korelaciju između broja sati provedenih ispred televizije i agresivnog ponašanje maloletnih delinkvenata (Dimovski, 2012, str. 265-266).

Dugo se smatralo da su porodica i odnosi koji postoje u njoj glavni generatori pojave kriminaliteta maloletnih i punoletnih lica. Međutim, novija sociološka i kriminološka istraživanja su pokazala da na obim kriminaliteta mogu uticati i drugi socijalni faktori. Jedni od najznačajnijih su susedstvo i delinkventne grupe. Drugim rečima, uticaj susedstva i delinkventnih grupa se može izjednačiti po svom značaju na proces socijalizacije ljudi sa porodicom. Iz toga proizilazi značaj proučavanja dejstva ovih kriminogenih faktora na vršenje ubistva (Dimovski, 2012, str. 268). Druženje sa asocijalnim i antisocijalnim ličnostima, koje pri tom imaju bogatu kriminalnu karijeru, dovodi do kriminalne socijalizacije mladih ljudi. Njima vršenje krivičnih dela postaje deo svakodnevnice. Longitudinalna studija, čiji je početak vezan za 1984. godinu, u Montrealu (Kanada) pratila je 1.037 učenika. Rezultati su pokazali da su maloletni delinkventi, koji su bili članovi određenih kriminalnih grupa, počinili više nasilne kriminalne akte, nego oni maloletnici koji nisu bili članovi istih. Iz ovoga se može izvući zaključak da rano članstvo u delinkventim grupama predstavlja značajan faktor vršenja nasilnih krivičnih dela (Lacourse, Nagin, Tremablay, Vitaro & Claes, 2003, str. 195).

Kriminogeni faktori vezani za ličnost predstavljaju poseban skup različitih karakteristika ličnosti, poput: inteligencije, karaktera, temperamenta, emocija, motiva, mentalnih poremećaja, koji doprinose javljanu delinkventnog ponašanja maloletnika. Moguće je sve ove pojedinačne kriminogene faktore vezane za ličnost posmatrati posebno. Međutim, pokušaćemo da ih sve posmatramo skupa. Tako je, na primer,

bračni par Gluk, u istraživanju sprovedenom pre 50 godina na uzorku od 500 delinkvenata, došao do rezultata da maloletne delinkvente odlikuju sledeće lične osobine: samopouzdanje, prkos, impulsivnost, narcisoidnost, sumnjičavost, destruktivnost, sadizam, nedostatak empatije, ekstravertnost, ambivalentnost, postojanje osećanja nevažnosti, nepoverenje, slabe lične osobine, mentalna nestabilnost, neprijateljstvo, kao i ozlojeđenost (Siegel et al., 2010, str. 82). Mnogi drugi kriminolozi su u svojim istraživanjima potvrdili rezultate, koje su dobili Glukovi.

Među endogenim faktorima maloletničke delinkvencije poseban značaj ima afektivitet, pre svega iz razloga što je celokupan psihički život pojedinaca u većoj ili manjoj meri prožet raznovrsnim subjektivnim doživljajima objektivne stvarnosti. Kriminološki posmatrano, proučavanje veze između afektiviteta i maloletničke delinkvencije nema samo represivni karakter (prilikom izricanja krivičnih sankcija). Mnogo je značajniji preventivni karakter izučavanja jer obaveza je društva u celini da mladima pruži adekvatne uslove za pravilan razvoj i sazrevanje, a onima koji su se ogrešili o pravne i društvene norme, uslove za reintegraciju i resocijalizaciju kroz čitav niz korekcionih mera od kojih je kazna poslednje sredstvo za postizanje tog cilja (Mirić, 2011, str.79-91). Proučavanje različitih kriminogenih faktora maloletničke delinkvencije, sa ciljem izgradnje efikasnih mera njene prevencije i redukcije je veoma bitno. Drugim rečima, uspešnost primene mera kriminalne politike zavisi od poznavanja uzroka, uslova i povoda javljanja maloletničke delinkvencije. Kako smo u prethodnom delu rada obrazložili najznačajnije faktore maloletničke delinkvencije, u narednom delu ćemo obrazložiti osnove politike suzbijanja maloletničke delinkvencije.

2 Osnovni koncepti politike suzbijanja maloletničke delinkvencije i njen uticaj na društveni razvoj

Iako kriminalna politika ima dugu tradiciju, ona se tek u XIX veku izdvojila kao samostalna naučna disciplina. Prvu definiciju kriminalne politike dao je Anselm Fojerbah, teoretičar klasične škole krivičnog prava, koji je ovu disciplinu definisao kao „državnu mudrost kaznenopravne zakonodavne delatnosti“. Nešto drugačiju definiciju politike suzbijanja kriminaliteta dao je Franc fon List 1905. godine. Pod ovim pojmom on shvata „sistemske razrađene sadržaje naučnih istraživanja uzroka zločina i rezultata propisivanja i primene kazni u borbi protiv njega“. Najkraća je definicija koja potiče iz nemačke literature, a data je u prvoj polovini XX veka. Prema ovom tumačenju politika suzbijanja kriminaliteta označava zajedništvo svih državnih mera u borbi protiv kriminala (Jovašević & Kostić, 2012, str.15-16). U okviru ovako određene politike suzbijanja kriminaliteta izdvaja se politika suzbijanja maloletničkog kriminaliteta. Ako se maloletnička delinkvencija shvati u užem krivičnom pravnom smislu, onda je svakako dominantno sredstvo društvenog reagovanja izricanje krivičnih sankcija u odgovarajućem krivičnom postupku. Ali ako se ima u vidu širi smisao maloletničke delinkvencije (prestupništvo mladih), onda dominantan oblik reakcije treba da budu preventivne mere usmerene na suzbijanje ove pojave.

Prevenција prestupništva mladih se može najopštije podeliti na primarnu i sekundarnu (Jašović, 1978, str. 282). Veći deo prevencije razvojnog doba usmeren je

na mlade ljude, za koje se smatra da se nalaze u „riziku“ za kriminalno ponašanje (sekundarna prevencija), a manji deo na opštu socijalnu i edukativnu politiku (primarna prevencija).⁵⁹ Mere koje se preduzimaju pre deliktne ponašanja predstavljaju primarnu prevenciju. Cilj ovih mera je da se delinkventno ponašanje mladih spreči, odnosno predupredi. Taj cilj se može postići jedino ako preventivne mere deluju u pravcu otklanjanja ili svođenja na najmanju moguću meru dejstva kriminogenih faktora, kako egzogenih, tako i endogenih, s jedne strane i istovremeno jačanja takvih moralnih i etičkih karakteristika mladih, koji će predstavljati svojevrsnu „kočnicu“ procesu kriminalizacije. To praktično znači da mere primarne prevencije moraju da deluju na uzroke i uslove kriminalnog ponašanja mladih, kao opštih posebnih i pojedinačnih faktora delinkventnog ponašanja mladih.

Pošto su kriminalni faktori različiti po svojoj opštosti, moguće ih je razvrstati na opšte, posebne i pojedinačne. Opšte mere su usmerene na utvrđivanje fundamentalnih uzroka otuđenja mladih u društvu i stvaranje uslova za razvoj njihove ličnosti. Ove mere ostvaruju svoj uticaj posrednim putem, pa se označavaju i kao indirektna prevencija. (Jovašević / Kostić) Ali one imaju neprocenjivi značaj, jer pogađaju same uzroke maloletničkog prestupništva. Stvaranjem i negovanjem pozitivnih društvenih odnosa na posredan način se utiče i na stvaranje uslova za razvoj mladih generacija, što samim tim smanjuje i prestupničko ponašanje pripadnika mlade generacije. Posebne i pojedinačne mere prevencije maloletničke delinkvencije predstavljaju mere direktne prevencije i one su usmerene na rešavanje zdravstvenih, vaspitnih i socijalnih problema koji pogađaju ovu grupu stanovništva, odnosno mlade ljude pojedinačno. One se preduzimaju prema maloletnicima kojima je potrebna pomoć društva kako bi prevazišli teškoće sa kojima se suočavaju. One su dakle usmerene na uklanjanje posebnih i pojedinačnih determinanti prestupničkog ponašanja. Iako su mere direktne prevencije usmerene na uklanjanje opštih uslova kriminaliteta ove posebne grupe ljudi, one moraju biti prilagođene potrebama svakog maloletnika sa delinkventnim ponašanjem, zbog čega je nemoguće podvući neku značajniju razliku između posebnih i pojedinačnih mera primarne prevencije maloletničke delinkvencije. U društvima gde je opšti položaj maloletnika loš, ni najbolje koncipirane mere direktne prevencije ne mogu dati zadovoljavajuće rezultate. Bez primene pojedinačnih mera nije moguće efikasno uticati na suzbijanje maloletničke delinkvencije. U tom smislu ove dve vrste mera se nalaze u odnosu međusobne uslovljenosti. Uspešnost mera primarne prevencije se meri brojem primarnih maloletnika sa delinkventnim ponašanjem na određenom prostoru u određenom vremenskom periodu. Od presudnog značaja za suzbijanje maloletničke delinkvencije je razvijanje efikasnog sistema primarne prevencije.

Sekundarna prevencija obuhvata niz konkretnih mera i aktivnosti koje su različite po svojoj formi i sadržaju. Te mere su usmerene na ranu identifikaciju mladih kod kojih je došlo do devijacija u ponašanju. Rano otkrivanje delinkventnog ponašanja mladih je od presudnog značaja za efikasnost mera sekundarne prevencije. Uspešnost ovih mera zavisi od blagovremenosti njihovog preduzimanja odnosno od toga u kojoj su meri prilagođene potrebama i individualnim karakteristikama svakog konkretnog

⁵⁹ Termin „prevencija razvojnog doba“ se često koristi kao sinonim za „prevenciju kriminaliteta mladih“. Videti više: Jovašević, D., Kostić, M. (2012, str. 134).

prestupnika. Otuda je izučavanje determinanti kriminaliteta i uopšte prestupničkog ponašanja od presudnog značaja za uspešnost mera sekundarne prevencije. U tom procesu neophodno je angažovanje stručnih službi i radnika raznih profesija: pedagoga, psihologa, pravnika, socijalnih radnika itd. Ovaj proces se često naziva opservacija i njegovi rezultati imaju karakter kriminalne dijagnoze. Na osnovu ove dijagnoze utvrđuju se najefikasnije mere tretmana, kako bi se u najvećoj mogućoj meri mogli ostvariti ciljevi specijalne i generalne prevencije. Sekundarna prevencija razvojnog doba, time što identifikuje faktore rizika sakupljene oko grupa već poznatih delinkvenata, postavljena je na osnovu logike razlikovanja koja je usmerena prema ciljnoj grupi, kao subpopulaciji u odnosu na one grupe koje ne zauzimaju iste faktore rizika (Jovašević & Kostić, 2012, str. 134).

U mere specijalne prevencije spadaju dve grupe mera. Prve su usmerene na uklanjanje uzroka delinkventnog ponašanja kod svakog konkretnog maloletnika, a druga grupa je usmerena na usvajanje pozitivnih obrazaca ponašanja i delovanja samih maloletnika, na izvesnu transformaciju njihove ličnosti u prosocijalnom pravcu. U ovu grupu mera, dakle spadaju sve one koje imaju za cilj da se neutrališe ili svede na minimum dejstvo kriminogenih faktora i drugih štetnih uticaja kojima su maloletnici izloženi u socijalnoj sredini: u porodici, školi, susedstvu, vršnjačkim grupama i sl. U drugu grupu spadaju sve medicinske, psiho-socijalne, psihološke i druge mere i terapijski postupci koji su usmereni na ostvarivanja procesa rehabilitacije i resocijalizacije maloletnih delinkvenata.

Navedeno razlikovanje mera sekundarne prevencije ima pre svega analitički i teorijski karakter, jer ako bi se u praktičnom smislu ove dve grupe mera odvojile ili zapostavile, to bi sigurno vodilo ka njihovom neuspehu. Često prilikom izvršenja zavodskih krivičnih sankcija dolazi do zapostavljanja izučavanja socijalnih determinanti delinkventnog ponašanja maloletnika, što svakakao otežava proces sprovođenja predviđenog tretmana i onemogućava ostvarivanje resocijalizacije maloletnika koji su ispoljili delinkventno ponašanje. Bez uklanjanja socijalnih faktora koji su doveli do ispoljavanja prestupničkog ponašanja kod konkretnog maloletnika nemoguće je ostvariti njegovu istinsku i punu integraciju u pozitivne društvene tokove i odnose, a to je, podsetimo i jedan od osnovnih ciljeva maloletničkih krivičnih sankcija. Samo delovanjem u oba pravca moguće je prevazići kontradiktornost koja se ispoljava prilikom izvršenja pojedinih maloletničkih krivičnih sankcija, koja se ogleda s jedne strane da je maloletnička delinkvencija u velikoj meri i društveno uslovljena, a da se krivičnim sankcijama deluje samo na ličnost maloletnika, dok socijalni faktori ostaju u velikoj meri van njihovog domašaja.

Kada je reč o kriminalno-političkim koncepcijama za borbu protiv maloletničke delinkvencije posebno se izdvaja ideja o „uništavanju kriminaliteta u začetku“, koja je uticala na to da se naponi kriminologa i istraživača različitih drugih specijalnosti usmere na dete, čak na njegov fetalni razvoj, čime se elaborirao mnogo kompleksniji lanac uzročnosti. Unutrašnji nivo ove logike je da proširi nivo obuhvatnosti i da državne intervencije dosegnu mnogo dublje u društvenu strukturu. Ovo je u interesu pojedinaca koji su predmet pažnje, ali i društva u celini, u cilju suzbijanja kriminaliteta, ali i podizanja njihovih etičkih težnji u pogledu intervencija države, zatim u odnosu na ostvarenu dobrobit merama prevencije, ali bi ona predstavljala i

udar na one koji se možda i ne bi razvili u kriminalne ličnosti (Jovašević & Kostić, 2012, str. 136).

Sve navedene težnje i naponi nose sa sobom jedno pitanje, a to je kada društvo i država treba da otpočinu sa merama prevencije kriminaliteta. Ima mišljenja da delovanje pojedinih službi i njihovo usmeravanje na one koji su „u riziku“ može biti mnogo prihvatljivije u političkom smislu od obezbeđivanja službi za rad sa onima koji su već izvršili krivično delo, što je zasnovano na jednom objektivnom osnovu da oni koji čine zlo ne treba da uživaju dobrobit iz svojih pogrešnih postupaka. Sa druge strane, iz ovog stava razvija se upravo suprotni-zbog čega bi oni koji se „ljuljaju“ na ivici kriminalne aktivnosti, čije je ponašanje „problemsko“, ali ne i kriminalno, uživali u pogodnostima koje nisu namenjene njihovim vršnjacima koji se dobro vladaju (Jovašević & Kostić, 2012, str. 136). Odgovor na ovo pitanje ustvari predstavlja težnju ka stvaranju društva koje daje jednake mogućnosti svima, kako delinkventnoj tako i nedelinkventnoj populaciji, jer svaki građanin zaslužuje jednake šanse za razvoj i napredovanje.

Iz dosadašnjeg izlaganja se može izvesti zaključak da je prevencija razvojnog doba orijentisana na proučavanje faktora rizika za pojavu maloletničke delinkvencije, kao i elaboraciju tehnika za obezbeđivanje sigurnosti, s tim da se u „novom“ konceptu prevencije kriminaliteta mladih fokus pažnje naučne i stručne javnosti sa oblika i mehanizama državne intervencije pomera na faktore rizika koji dovode do prestupništva mladih, uz napomenu da se mnogi egzogeni faktori podudaraju sa socijalnim uslovima za pojavu maloletničke delinkvencije. Savremena kriminologija maloletničku delinkvenciju sve više posmatra kao polje na kome se uspešno mogu primeniti različite forme diverzionog postupanja kako bi se izbegao negativni efekat vođenja klasičnog krivičnog postupka na ličnost maloletnog delinkventa i njegov psihofizički razvoj. Poznato je da stigmatizacija koja se u manjoj ili većoj meri nameće maloletniku protiv koga se vodi krivični postupak može da stigmatizira maloletnika, oteža njegovu resocijalizaciju, a u nekim slučajevima i profiliše i usmeri njegovu dalju kriminalnu karijeru.

U tom kontekstu, kao reakcija na nedelotvornost tradicionalnog krivičnog pravnog sistema, nastaje savremeni koncept restorativne pravde. Jedan od glavnih predstavnika ovog pristupa, Nils Christie, postavio je idejne osnove tzv. *komunitarističko-diverzionog* reagovanja na kriminalitet, pošavši od premise da je krivično delo, kao jedan od oblika konflikta, svojina onih, koji u njemu učestvuju: učinioca, žrtve i zajednice, tako da su oni pozvani da ga rešavaju, a ne pravnici, koji „kradu“ konflikt od subjekata kojima pripada. Zato recept uspešnog rešavanja konflikta ne leži u pasivnom položaju i otuđivanju najzainteresovanijih subjekata, već u aktivističkom pristupu, u njihovom većem uključivanju i neposrednoj komunikaciji. Samo na takav način mogu biti uvažene određene potrebe, kojima se obično ne posvećuje dovoljna pažnja tokom klasičnog krivičnog postupka: potrebe žrtve da bude informisana, da govori o tome šta se dogodilo, da povрати samopouzdanje, izgubljeno činjenicom da je postala žrtva; potrebe društva da se izgradi osećaj zajedništva i međusobne odgovornosti članova, radi ostvarivanja dobrobiti svih i unapređivanja kvaliteta života; kao i potrebe prestupnika za ličnim razvojem, za pripadanjem zajednici, i slično, što je posebno značajno kada su maloletnici u pitanju.

Ne ulazeći detaljnije u kompleksan i sve razgranatiji koncept restorativne pravde, može se konstatovati, da on nije ostao na teorijskom nivou, već je otelotvoren kroz splet novih instituta, uvedenih u *savremeno maloletničko krivično pravo*. Iz tog razloga, danas se može govoriti o postojanju novog modela društvenog reagovanja na prestupništvo maloletnika – tzv. *modela alternativnog postupanja*, koji karakterišu primat administrativnog nad sudskim odlučivanjem, pokušaj predupređenja vođenja postupka pred krivičnim sudom, široka primena alternativnih sredstava, koordinisan rad socijalnih službi i državnih organa i sistematska akcija, s ciljem specijalne prevencije. Medijacija u krivičnim stvarima, ili *victim-offender mediation* (skraćeno VOM), kako se u stranoj literaturi naziva, ne bi li se razlikovala od medijacije u drugim oblastima prava, predstavlja jedan od postupaka, izgrađenih i često primenjenih u okviru opisanog modela alternativnog postupanja (Knežević & Miladinović, 2011, str.459-473).

Posebnu ulogu u sistemu prevencije maloletničkog prestupništva imaju škola i obrazovanje, jer ona nema samo značajnu ulogu u vaspitanju i obrazovanju maloletnika, već i u formiranju njihove ličnosti, kao i celokupnog intelektualnog i emotivnog razvitka mladih. Prednost i značaj škole kao obrazovne institucije je sasvim jasna, jer ona ostvaruje kontakt sa najvećim delom mlade populacije od rane mladosti, pa nadalje. Imajuću to u vidu škola bi trebala da bude u stanju da prepozna i koriguje razne vrste devijacija u ponašanju mladih ljudi. Osnovni cilj vaspitno-obrazovnih ustanova je da kroz vaspitno-obrazovni proces pomognu mladima da razviju svoje stvaralačke kapacitete i postanu korisni članovi društva. Kao posebna vaspitna ustanova, škola može pružiti izuzetnu pomoć roditeljima u vaspitanju njihove dece. I upravo ta interakcija između škole i roditelja predstavlja ključni činilac u procesu vaspitanja, a samim tim i prevencije maloletničke delinkvencije. Sticanje novih znanja i veština kroz proces obrazovanja najbolja su garancija da će mladi izrasti u prave ljude sa pravilnim vrednosnim sistemom, a to je ujedno i najefikasnija brana od bujanja maloletničke delinkvencije čijeg porasta smo nažalost, svi svedoci.

Savremeno iskustvo iz oblasti prevencije prestupništva mladih pokazuje da je veoma teško organizovati efikasnu mrežu socijalne pomoći maloletnim licima koja su ispoljila delinkventno ponašanje, ako se iz ovog sistema izostave školske ustanove. Sasvim je jasno da je proces obrazovanja neprekidan i traje gotovo čitavog života kroz sistem formalnog i neformalnog obrazovanja, s tim što formalno obrazovanje ima poseban značaj za prevenciju maloletničkog kriminaliteta jer omogućava sticanje profesionalnih i stručnih kompetencija za bavljenje legalnim zanimanjima, što na svojevrsan način doprinosi prevenciji kriminalnog ponašanja mladih. Pred školskim sistemom stoji jedan ozbiljan zadatak da pomiri individualne razlike među učenicima, koje takođe, mogu predstavljati kriminogeni faktor. Jedino tako je moguće stvoriti efikasni sistem obrazovanja i vaspitanja. U suprotnom, na udaru će biti učenici iz manjinskih grupa: učenici sa invaliditetom, pripadnici etičkih, nacionalnih i verskih manjina itd.

Ponekad maloletnici bivaju tretirani kao punoletne osobe, kao da mogu baš uvek na osnovu svog životnog iskustva razgraničiti dobro od zla, ali nekada maloletnici prođu i mnogo gore. Da bi punoletna osoba bila lišena slobode mora najpre biti

optužena za izvršenje nekog krivičnog dela, pa pravnosnažno osuđena, dok u nekim zemljama maloletnik može biti lišen slobode zbog bilo kog oblika devijantnog ponašanja poput spavanja na ulici ili gubitka ličnih isprava. Katkad maloletnici bivaju lišeni slobode i iz preventivnih razloga. U Indiji policija može da liši slobode mlade ljude ako postoji opasnost da će biti iskorišćeni za nemoralne ili protivpravne aktivnosti. Drugačije rečeno, deca se viktimiziraju kroz krivičnopravni sistem u ime altruizma. Nažalost, neretko u pritvoru deca bivaju izložena fizičkom i psihičkom nasilju i to od strane lica koja bi trebalo da ih čuvaju. Ovakvo postupanje je u suprotnosti sa Konvencijom o pravima deteta usvojenom od strane Generalne skupštine UN koju su ratifikovale sve članice UN sem Somalije i SAD. Mladima u sukobu sa zakonom je potrebna pomoć i podrška, nikako retribucija⁶⁰. Da bi se ovaj koncept suzbijanja maloletničke delinkvencije ostvario, neophodno je paralelno raditi na pravovremenoj i adekvatnoj reakciji na delinkventno ponašanje mladih, ali i na razvoju i primeni preventivnih mera. Te mere čine politiku suzbijanja maloletničke delinkvencije, sadržane u Smernicama Ujedinjenih nacija za prevenciju maloletničke delinkvencije (tzv. Rijadske smernice), usvojene na plenarnom zasedanju Generalne skupštine UN 14.12.1990. godine i one uključuju:

- stvaranje mogućnosti za obrazovanje, koje odgovaraju potrebama mladih i služe kao mehanizam podrške obezbeđivanju razvoja njihove ličnosti, posebno onih maloletnika kojima je potrebna specijalna društvena briga i zaštita;
- specijalizovanu filozofiju i pristup sprečavanju delinkvencije, koji su zasnovani na zakonima, procesima, institucijama, sredstvima i mreži za pružanje usluga usmerenim na smanjivanje motivacije, potreba i mogućnosti za izvršenje prestupa;
- zvanično reagovanje koje je u opštem interesu mlade osobe i koje se rukovodi pravičnošću i pravедnošću;
- obezbeđivanje dobrobiti, razvoja, prava i interesa svih mladih;
- uvažavanje činjenice da je mladalačko ponašanje, ili delovanje koje nije u skladu sa opštim društvenim normama i vrednostima, često deo procesa sazrevanja i odrastanja i ima tendenciju da spontano nestane kod najvećeg broja pojedinaca njihovom evolucijom u odrasle osobe;
- svest da prema prevladavajućem mišljenju stručnjaka obeležavanje mlade osobe kao „devijantne“, „delinkventne“ ili „preddelinkventne“ često doprinosi stvaranju utvrđenog obrasca nepoželjnog ponašanja mladih (Jovašević & Kostić, 2012, str. 111-112). Usvajanje Rijadskih smernica pokazuje da je značaj politike suzbijanja maloletničke delinkvencije prepoznat i u legislativi nadnacionalnih organizacija.

3 Zaključak

Kao što je već navedeno, mere prevencije mogu biti krivične i vankrivične. Ipak, mnogo je važnije istaći da je pitanje prevencije maloletničke delinkvencije, ustvari

⁶⁰ Više u: Palme, Lisbet, "No age of innocence: Justice for Children", Special Protections Commentary, dostupno na <http://www.unicef.org/pon97/protec1.htm>, pristup 9.2.2013.

borba za svakog mladog čoveka koji je u određenom stupnju svog razvoja, sticajem različitih okolnosti i faktora, prekršio određene društvene i pravne norme. To je često duga i teška borba eliminacije svih kriminogenih faktora koji su doveli do izvršenja krivičnog dela, ali i izgradnje i usvajanja pozitivnih stavova i sklonosti koji će maloletniku omogućiti da postane koristan član društva. Pronalaženje najefikasnijeg načina reagovanja na maloletničku delinkvenciju je mnogo zahtevniji zadatak od puke primene normi maloletničkog krivičnog zakonodavstva. Čini se da ni u jednoj društvenoj oblasti uloga prevencije i sveobuhvatnog sagledavanja svih kriminogenih faktora nije od tolikog značaja kao u slučaju maloletničke delinkvencije jer maloletni delinkventi zbog svojih godina i života koji je pred njima, obično imaju dovoljno vremena da usvoje pravilne obrasce ponašanja i života u društvu uređenih odnosa, ukoliko im isto to društvo u tome na pravi način pomogne. Budućnost jednog društva u mnogome zavisi od odnosa koje ono ima sa maloletnicima u sukobu sa zakonom. Borba za suzbijanje maloletničke delinkvencije zato ne predstavlja samo puko kriminalnopolitičko pitanje za čije rešavanje su zaduženi članovi naučne i akademske zajednice. Ona je mnogo više od toga - borba za pravednije i humanije društvo, društvo jednakih mogućnosti za sve njegove članove.

4 Literatura

- Dimovski, D. 2012. Kriminološko određenje ubistva – doktorska disertacija. Niš: Pravni fakultet
- Douglas, G. 2003. *Media Violence and Children: A Complete Guide for Parents and Professionals*. Westport: Praeger Publishers
- Heckel, R., Shumaker, D. 2001. *Children who murder: a psychological perspective*. Westport: Praeger Publishers
- Heilbrun, K., Sevin, N. 2005. Redding, R., *Juvenile Delinquency : Prevention, Assessment, and Intervention*. New York: Oxford University Press
- Konstantinović Vilić, S., Nikolić Ristanović, V., Kostić, M. 2009. *Kriminologija*, Niš: Pelikant print
- Jašović Ž. 1978. *Kriminologija maloletničke delinkvencije*. Beograd: Naučna knjiga
- Jovašević D. 2006. *Leksikon krivičnog prava*. Beograd: Službeni glasnik
- Jovašević D., Kostić M. 2012. *Politika suzbijanja kriminaliteta*. Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Nišu
- Knežević S., Miladinović D. 2011. *Medijacija u krivičnom postupku prema maloletnicima*, Teme. Niš: Univerzitet u Nišu, br. 2, str. 459-473.
- Kumar Sharma, R. 2004. *Urban Sociology*. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors
- Lacourse, E., Nagin, D., Tremblay, R., Vitaro, F., Claes, M. 2003. *Developmental trajectories of boys' delinquent group membership and facilitation of violent behaviors during adolescence*, *Development and Psychopathology*. Cambridge: University Press, USA

- Maginnis, L. 1997. *Single-Parent Families Cause Juvenile Crime*, Juvenile Crime: Opposing Viewpoints. USA: Greenhaven Press
- Media Violence and Behavior*, <http://www.limitv.org/aggression.htm>, pristup 20.07.2013.
- Mirić F. 2011. *Komponente afekata u strukturi ličnosti maloletnika sa delinkventnim ponašanjem*, Temida. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i „Prometej“, God.14, br.3.
- Petrosino, A., Derzon, J., Lavenberg, J. 2009. *The Role of the Family in Crime and Delinquency: Evidence from Prior Quantitative Reviews*, The Southwest Journal of Criminal Justice, Vol. 6(2)
- Radoman, V., *Porodica pojam, istorijat, psihološki značaj*, dostupno na http://www.fasper.bg.ac.rs/nastavnici/Radoman_Vesna/predavanja/podrska_porodici/pojam%20porodice.pp, pristup 20.07.2013.
- Sharma, R. M., Sharma, R. K. 2006 *Advanced Educational Psychology*. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors
- Siegel, L., Welsh, B. 2010. *Juvenile Delinquency: The Core, The Core*, Cengage Learning, USA
- Slotsve, T., Carmen, A. Sarver, M., Villareal-Watkins, R. 2008. *Television Violence and Aggression: A Retrospective Study*, Southwest Journal of Criminal Justice, Southwestern Association of Criminal Justice